

KISS BARNABÁS

Szabó József „első” szuverenitás-elmélete

Bevezető

A Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának sokáig méltatlanul mellőzött professzora, Szabó József (1909–1992)¹ munkássága kezdetén első átfogó jellegű műveit a szuverenitás kérdésében írta. E tárgykörben első részletesen kidolgozott tudományos dolgozata egy 1931-ben született pályamunka, amelyet még jogszigorlóként készített a szegedi Ferencz József Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Kara által kiírt pályázatra.² A pályázat anyaga kéziratban – kézzel írva(!) – maradt fenn. Az 512 oldalas(!) értekezésben összegezte a szuverenitásról kialakított akkori álláspontját, melyet Takács Péter Szabó „első” szuverenitás-elméletének nevezett el.³

Az állami szuverenitás nemzetközi jogi fogalmáról szóló tanulmányában Szabó József külföldi szerzők több mint száztiz idegen nyelvű munkáját használta fel, és emellett a magyar közjogtudomány húsz jeles képviselőjének, zömmel a XX. század első évtizedeiben kiadott könyvei is feldolgozásra kerültek. Az egyetem jogi kara a pályamű értékelésére Búza László és Horváth Barna professzorokat kérte fel. A bírálatot Búza professzor készítette el 1931. május 10-én egy négy oldalas géppel írott levél formájában, amit két nappal később Horváth Barna is aláírt, hozzájárulva az első bíráló javaslatához.⁴ Búza az értékelését azzal zárta, hogy a szerző a „pályakérdést helytelenül fogta fel”, és ezért számára nem „pályadíj”, hanem csupán „szorgalmi díj” kiadását javasolta. Ez azzal magyarázható, hogy a dolgozat írója és a bíráló szakmai és politikai alapon is eltérő állásponton volt a szuverenitás kérdésében. Búza László a klasszikus, kicsit régi-módi felfogást képviselte, míg az ifjú jogszigorló kifejezetten korszerű nézeteket vallott.⁵ A pályamunkájában Szabó József több ponton név szerint is kritizálta Búza megál-

¹ Szabó József életútjáról I. RUSZOLY JÓZSEF: *Egy élet a jog és az ész szolgálatában* (Búcsú Szabó József professzortól), in: SZABÓ JÓZSEF: *Ki a káoszból, vissza Európába*. Budapest, 1993. 199–204. pp.

² *Az állami szuverenitás nemzetközi jogi fogalma*. Írta: SZABÓ JÓZSEF jogszigorló. Pályamunka a m. kir. Ferencz József Tudomány Egyetem nemzetközi jogi pályázatára. Szeged, 1931. 512. p.

³ TAKÁCS PÉTER: *Szabó József „első” szuverenitás elméletéről – Valamint arról, hogy a „második” miért lett olyan amilyen*. Jog, Állam, Politika (4) 2013, 89–101. pp.

⁴ BÚZA LÁSZLÓ – HORVÁTH BARNA (1931): „Tekintetes Kar!” kezdetű gépirat, Szeged.

⁵ TAKÁCS 2013, 94. p.

lapításait a szuverenitást illetően. A jelen tanulmányban e pályamű alapján kívánjuk röviden bemutatni a szerző „első” szuverenitás-elméletét.

Mielőtt a téma kifejtésébe kezdenénk, az érthetőség kedvéért néhány szó erejéig ki kell térnünk Szabó József ún. „második” szuverenitás-elméletére is, amelyet a szegedi egyetemi acta 1937-es XI. kötetében, de két külön füzetben adtak ki nyomtatásban. Az I. rész „A szuverenitás” (Nemzetközi jogi tanulmány),⁶ a II. rész pedig „Szuverenitás-elméletek” címmel jelent meg.⁷ Mint Takács Péter is rámutatott, Szabó két szuverenitás-elmélete között jelentős különbség állapítható meg. Az eredeti 1931-es szilárd elméleti álláspontjával szemben 1937-re szakmai és politikai okokból elbizonytalanodott, és ennek lett az eredménye a „második”, ún. „relatív szuverenitás-elmélet”, amit az azévből megjelent munkáiban fejtett ki.⁸

Az ifjú Szabó József pályamunkájának főbb megállapításai

Az 1931-ben írott pályamű alapgondolata az volt, hogy a „szuverenitás”⁹ (*summa potestas*) fogalma a nemzetközi jog mibenlététől függ, vagyis hogy mi a nemzetközi jog. Szabó munkáján az a nézet vonult végig, „hogy a nemzetközi jog korszakalkotó ága a jognak s mai állapota hatalmas fejlődés csíráját rejtí magában.”¹⁰ Ezzel Hans Kelsen ún. „objectivistá” világnézetéhez csatlakozott, és pacifista álláspontra helyezkedett, a „szubjektivistákkal” szemben, akik „az állami önkény (szuverenitás) felvirágzását jóslják”,¹¹ és ezáltal imperialisták lesznek.

Szabó József tisztában volt azzal, hogy az állami szuverenitás olyan határkérdés, amely egyrészt múlt és jelen ütközőpontjában, másrészt a politika és jog határán áll. A szerzőt természetesen a szuverenitás jogi oldala érdekelte, de e szűkebb értelemben véve is vitás lehet, hogy azt jogot létesítő ténynek, avagy normának, „*factum*nak vagy *ius*nak”, – Kelsen terminológiájával – *Sein*nek, vagy *Sollen*nek kell-e tekinteni.

Szabó az *irodalomban két felfogást* különít el egymástól. Az *egyik*, az általa régebbinek tartott felfogás az, amely ténynek fogja fel a szuverenitást, és e szerint „az államhatalom, mint tényleges erő az, ami szuverén.”¹² (A korabeli magyar közjogi irodalom a szuverenitás megfelelőjeként a „fenség”, „függetlenség”, „főhatalom”, „államfelség”, „állami főhatalom” kifejezéseket is használta.) Szabó leghelyesebbnek látta „önuraság”-ként fordítani, attól függően, hogy az államhatalom az állam személyes alkotóelemének melyik részét illeti meg, beszélnek szerinte „az egyes szerzők” fejedelmi-, nép-, nemzet-, illetve állami szuverenitásról. Szabó 1937-ben megjelent „második” szuverenitás-

⁶ SZABÓ JÓZSEF: *A szuverenitás*. Acta Litterarum ac Scientiarum Reg. Universitatis Hung. Franciscosephianae, Sectio Juridico-Politico, Tom. XI. Fasc. 1. A M. Kir. Ferencz József-Tudományegyetem Barátainak Egyesülete, Szeged, 1937.

⁷ SZABÓ JÓZSEF: *Szuverenitáselméletek*. Acta Litterarum ac Scientiarum Reg. Universitatis Hung. Franciscosephianae Sectio Juridico-Politica Tom XI. Fasc. 2. A M. Kir. Ferencz József-Tudományegyetem Barátainak Egyesülete. Szeged, 1937.

⁸ TAKÁCS 2013, 91. p.

⁹ Szabó József munkáiban következetesen „é”-vel írta a szuverenitást.

¹⁰ SZABÓ 1931, 2. p.

¹¹ Uo.

¹² SZABÓ 1931, 4. p.

elméletében is határozottan kiállt amellett, hogy a szuverenitás mindig állami szuverenitás, vagyis a fejedelmi, nép-, illetve nemzetszuverenitás esetében nem különböző alanyok szuverenitásáról van szó, mert a fejedelem, a nép és a nemzet csak alkotóelemei, részei az adott államnak.

Szabó felfogását illetően több megjegyzés is kiemelését igényel. Az egyik az, hogy az alkotmányjog, a belső közjog nézőpontjából ma is igen fontos kérdés a szuverenitás ún. belső oldalának vizsgálata, vagyis ki vagy kik a szuverenitás hordozói, alanyai, birtokosai, mert ettől függ többek között a szuverenitás gyakorlásában résztvevő állami szervek struktúrája és létrehozásának módja. A klasszikus alkotmányjogi irodalom a szuverenitás alanyaira épülő önálló közjogi konstrukcióként tartja nyilván a John Locke nevéhez köthető ún. parlamenti szuverenitást is. 1937-ben megjelent munkájában már Szabó József sem feledkezett meg erről, de 1931-ben John Locke-t még mint a népszuverenitás képviselőjét tüntette fel.

Kiemelését igényel továbbá, hogy noha az ún. fejedelmi és a parlamenti szuverenitás ma már történelmi kategóriának tekinthetők, de a nemzet-, és főleg a népszuverenitás ma is fontos alkotmányjogi relevanciával bír, az egyes államok alkotmányjoga többé-kevésbé kifejezett formában meghatározza, hogy kiket illet a szuverenitás. Azt már csak mellékesen jegyezzük meg, hogy a Szabó által bemutatott nemzetszuverenitás-felfogás meglehetősen zavaros, de ez természetesen nem kérhető számon mai szemmel nézve egy joghallgatótól a XX. század harmincas éveiben.

Az előbbieken bemutatott elméletek után jutott el Szabó József az ún. államszuverenitás tanához, amely szerinte a „hatalmi elméletek legmodernebb alakja”, korának uralkodó elmélete.¹³ (A szegedi professzorok közül e felfogás hívei közé sorolta Búza Lászlót és Polner Ödönt is.) Ennek az a lényege, hogy magát az államot (s nem egyik vagy másik alkotóelemét) illeti meg a szuverén hatalom.

Az előzőekben említett elméletek megegyeznek abban, hogy az államhatalmat tartják szuverénnek, önúrnak, a vita csak abban volt köztük, hogy kiket illet meg ez az államhatalom. Szabó pályamunkája bevezetőjében röviden kitér az elméletek egy másik nagy csoportjára, az ún. jogszuverenitás tanára is. Eszerint a szuverenitás nem az államhatalom (tehát egy tény), hanem a jog, a jogrend tulajdonsága.

Köztudott a jogi és államelméleti irodalomban, hogy az állami szuverenitás első precíz fogalmát Jean Bodin (1530–1596) adta meg, és ő tekinthető egyben az ún. fejedelmi szuverenitás tana megalkotójának a XVI. századi Franciaországban. Nála a szuverenitás mint az állam állandó és abszolút hatalma jelent meg, mint „summa et suprema potestas” a „lex est rex” értelmében.

Innentől kezdve általánosnak tekinthető az a megközelítés, hogy a szuverenitás fogalmilag egységes, de belső és külső oldaláról, „befelé és kifelé való megnyilvánulásáról” szokás beszélni. Szabó a két „megnyilvánulást” úgy összegzi, miszerint a szuverenitás befelé azt jelenti, hogy az állam saját területén a legfelsőbb, kifelé pedig azt, hogy minden más államtól független. Azt is helyesen ismerte fel, hogy különböző történelmi és politikai helyzetekben a szuverenitás hol egyik, hol másik oldala kap hangsúlyt.

Az elméletnek azt az irányát, amely Bodin nyomán a szuverenitást „absolutumnak, superlativusnak” fogta fel, nevezte Szabó „klasszikus szuverenitás elméletnek”. Belátta

¹³ SZABÓ 1931, 9–10. pp.

azonban, hogy „azok az életviszonyok, melyekre az elmélet kifejlődött, megváltoztak. Az idő bebizonyította, hogy az állam nem végső fejlődési formája az emberi közösségnek, nem a legmagasabb hatalom ég és föld között, hanem ... csak egy lépcső az emberi szervezkedésben, jóllehet talán egyike a legfontosabbaknak. A szuverenitásnak a régi viszonyokra szabott fogalma anachronizmussá vált”.¹⁴ Az idő megtépázta a belső szuverenitásnak nevezett hatalmat és lerombolta a külső szuverenitás államokat elválasztó falait.

A klasszikus iskolával szemben – a korabeli államok tényleges és jogi helyzetéből kiindulva – jött Szabó szerint egy új irányzat, amelyet ő két csoportra osztott aszerint, hogy milyen választ adtak a „szuverenitás dogmának” immár üressé vált fogalmára.

Az első csoportba sorolható szerzők (N. Politis, V. Bruns) szerint radikálisan szakítani kell a szuverenitás fogalmával, ők egyszerűen ki akarták küszöbölni ezt a tételt a jogi életből.

A modern iskola másik irányzata „nem akarja egészen eldobni a szuverenitás fogalmát, hanem új tartalmat akar az üressé vált formába önteni azzal, hogy a mai kor követelményeinek megfelelően átértékeli azt.”¹⁵ Szabó ide sorolta mindenek előtt az ún. jogszuverenitás híveit, így elsősorban Hans Kelsent is. Kelsen felfogása szerint ugyanis az állam, mint létező (Sein) nem szuverén, hisz a leghatalmasabb nagyhatalom is függ a többi államtól. Az állam – aminek célja a rend és a korlátok megteremtése – nem lehet korlátlan, hiszen „egy korlátlan és korlátozhatatlan állam rendetlen rend és korlátlan korlát lesz.”¹⁶

A modern iskola utóbbi csoportjába sorolta Szabó Alfred Verdross megközelítését is, aki abból indult ki, hogy a nemzetközi jognak minden – szuverén és nem szuverén – állam alá van vetve. A különbség csak az, hogy egyes államok nem csak a nemzetközi jognak, hanem más állam állami jogának is alá vannak vetve. Verdross szerint csak az a szuverén, amely kizárólag és közvetlenül a nemzetközi jog alatt áll.

A magyar tudomány képviselői közül a továbbiakban Szabó József – ezen irányzat jellemző felfogása egyikeként – Somló Bódogot idézi. Somló szerint „a szuverenitás azon tulajdonságok összessége, amelyek egy hatalmat »jogi hatalommá« emelnek.”¹⁷ Moór Gyula szerint sem tartható fenn tovább a nemzetközi élet mai fejlettsége mellett a klasszikus szuverenitás-elmélet. A szuverenitás Moór megfogalmazásában ma már csak azt jelenti, hogy „az állampolgárok és az államszervek az állam által alkotott jogot elismerni kötelesek, anélkül, hogy jogi alapját tovább kutatnák.”¹⁸

Arra a kérdésre adott válasz, hogy melyik irányzat a helyes, vagyis mi a szuverenitás fogalmának a lényege, Szabó József szerint „azon fordul meg, hogy a nemzetközi jogot az állam hatalma fölött, vagy alatt álló jelenségnek fogjuk-e fel: mert ha fölötté áll, akkor az állam nem legfőbb, vagyis nem szuverén.”¹⁹ A probléma megítélése Szabó pályamunkája írása idején is igen vitás volt, hiszen voltak olyanok is, akik még „jognak” sem voltak hajlandók elismerni a „nemzetközi jogot”.

¹⁴ SZABÓ 1931, 41. p.

¹⁵ SZABÓ 1931, 46. p.

¹⁶ Idézi SZABÓ 1931, 47. p.

¹⁷ Idézi SZABÓ 1931, 51. p.

¹⁸ Idézi SZABÓ 1931, 52. p.

¹⁹ SZABÓ 1931, 53. p.

Szabó határozott véleménye 1931-ben az volt, hogy a nemzetközi jog primátusának az elfogadása a helyes álláspont, „mert igaz ugyan, hogy a nemzetközi jog tartalmát az érdekelt államok alkotják meg nemzetközi szerződések és szokás útján; az egyszer megalkotott tartalom azonban köti őket akarattuk ellenére is, tehát a tartalom kötelező ereje (vagyis a nemzetközi jog mint fogalom) fölöttük áll.”²⁰

A „radikális”, az állami szuverenitás létezését tagadó iskola, és a klasszikus értelemben vett szuverenitás átértékelését végző, „relatív szuverenitás”-elmélet vitájában Szabó József 1931-ben határozottan az előbbi álláspontjára helyezkedett. A nemzetközi joggal „összeférő” relatív szuverenitás-fogalom ugyanis szerinte szintén tagadja a szuverenitás létezését, csak egy új fogalmat alkot helyette. Szabó „első” szuverenitás-elméletében kifejtett véleménye azon alapult, hogy a szuverenitást lényegében az abszolút szuverenitással azonosította. A „szuverenitás név a klasszikus szuverenitás-fogalom számára van lefoglalva” – írta.²¹

Az előzőekben vázolt gondolatmenete alapján Szabó József arra a következtetésre jutott, hogy a pályatételül kitűzött kérdés, – vagyis az állami szuverenitás nemzetközi jogi fogalma – önellentmondást rejt magában. A „nemzetközi jognak már a pusztá léte megszűnteti az államok szuverenitását, vagyis a szuverenitás s a nemzetközi jog egymást kizáró fogalmak.”²²

A pályamunka II. fejezetében Szabó József annak a bebizonyítására törekedett, hogy a nemzetközi jog nem csak fogalmilag, hanem pozitív rendelkezéseivel is kizárja az állami szuverenitást. A kérdés szerinte az, hogy a nemzetközi jog az államok szabadságát érintetlenül hagyja-e, vagy pedig megszünteti azáltal, hogy mindenhatóságukat korlátok közé szorítja. Külön is hangsúlyozta, hogy a korlátozás szerinte egyet jelent a megszüntetéssel.

A lehetséges korlátok Szabó szerint – egy kivételével – látszólag önkorlátok, de ez merő látszat. Három fajta korlátot elemez: 1. más államok alapjogai; 2. a nemzetközi szokásjog; és a 3. nemzetközi szerződések. Az utóbbi kettő között csak az a különbség, hogy az előbbi az államok hallgatólagos, az utóbbi pedig kifejezett akaratmeg egyezésével jön létre. Alapjognak csak azt a jogot tekintette, ami fölötte áll az államok akaratmeg egyezésével létrehozott szerződéses jognak, mert azoknak alapja, előfeltétele. Szabó egy ilyen alapjogot illetve kötelességet ismert el, az a „*pacta sunt servanda*”, vagyis az államok azon kötelessége, hogy a megkötött szerződéseket meg is tartsák. Ezt tekintette az állami szuverenitás legfontosabb korlátozásának. Minden egyéb korlát lényegében szerződéses korlátnak minősül.

Szabó kritizálta mások – pl. Búza – „önkorlátozásra” vonatkozó felfogását, miszerint minden lekötelezés az állam hozzájárulásával jöhet létre, vagyis a szuverén állam mások által nem korlátozható. Szabó József úgy foglalt állást, hogy a tételes jogban minden korlát „idegen korlát”, mert a megállapodások megkötéséhez szükséges ugyan az államok hozzájárulása, de ha egyszer létrejöttek, kötik őket akkor is, ha akarattuk idő közben megváltozott volna. Vagyis ha az állam a szerződéseket „egyoldalúlag és rögtö-

²⁰ SZABÓ 1931, 55. p.

²¹ SZABÓ 1931, 57. p.

²² SZABÓ 1931, 58. p.

ni hatályal meg nem szüntetheti”, akkor nem önkorlátozásról, nem látszólagos korlátozásról, hanem valódi korlátokról van szó.²³

A szuverenitással kapcsolatos általános jellegű kérdések után következik a pályamű több mint négyszáz oldalt kitevő részletes elemzése a szuverenitás nemzetközi jogi korlátairól, tematikus csoportosításban. Szabó mindenek előtt aszerint tett különbséget a korlátok között, hogy azok „az államot mint az impérium alanyát korlátozzák” – ezeket nevezte a „tulajdonképpeni értelemben vett nemzetközi jogi korlátoknak” –, vagy pedig mások ugyan formailag korlátozzák az állami impériumot, de – nem politikai jellegűek lévén – lényegileg nem. Ez utóbbiak a „nem tulajdonképpeni értelemben vett nemzetközi jogi korlátok.”²⁴ Ide sorolta a pályázó azokat a magánjogi jellegű, és „a hatalom nélküli közigazgatásra”²⁵ vonatkozó nemzetközi szerződéseket amelyek formailag korlátozzák ugyan az állami szuverenitást, de lényegében nem, „mivel az államot nem mint politikai közületet, hanem inkább mint gazdasági, erkölcsi összességet kötelezik.”²⁶ A szerző természetesen a „tulajdonképpeni”, vagyis az érdemi korlátokra fordította a nagyobb figyelmet, mivel ezek a lényegesebbek az állami szuverenitás szempontjából.

A „tulajdonképpeni értelemben vett korlátok” csoportját Szabó József szerint azok a nemzetközi jogi megegyezések képezik, amelyek az államok szuverenitását „anyagilag” is korlátozzák. Az állami szuverenitás lényegi, érdemi korlátait a továbbiakban ismét két irányból tette vizsgálat tárgyává; különbséget tett a „külső” és a „belső” szuverenitás, vagy sajátos megfogalmazása szerint a „befelé való” és „kifelé való” szuverenitás korlátai között.²⁷

„A befelé való szuverenitás a nemzetközi jog szempontjából azon szabadságot jelenti, hogy az állam befelé, saját területén az impériumot szabadon gyakorolhatja. A befelé való szuverenitás tehát a terület fölötti kizárólagos jogot jelenti, s ennyiben egyenlő az államok ún. fizikai személyiségével. Bővebben kifejtve pedig azt jelenti, hogy idegen hatalom az állam területén államhatalmat nem gyakorolhat, viszont az ill. állam ott (jogilag más államhoz tartozó személyek fölött is) teljes hatalommal bír. Tehát az állam befelé irányuló hatalma területi hatalom s így belső szuverenitás a tulajdonkép területi fenségjogával egyenlő. Tehát a belső szuverenitás korlátai nem csak egyszerű megszorítását jelentik az államhatalomnak, hanem kivételt állapítanak meg az államhatalom területi jellege alól, vagyis az alól, hogy azon a területen csak egy állam gyakorolhat államhatalmat, mégpedig tetszés szerint s mindenki felett.”²⁸

„A kifelé való szuverenitás viszont azt jelenti a nemzetközi jog szempontjából, hogy az állam nem függ más hatalmaktól: vagyis az állam politikai személyiségét. Azt jelenti tehát, hogy az államot függésbe más államok jogilag soha nem hozhatják, azok jogilag nem kötelezhetik ...”²⁹

²³ SZABÓ 1931, 72–73. pp.

²⁴ SZABÓ 1931, 73. p.

²⁵ SZABÓ 1931, 74. p.

²⁶ Uo.

²⁷ Ez az a megközelítés, amit ma a közjogi szerzők döntő többsége a szuverenitás „külső” és „belső” oldalaként határoz meg.

²⁸ SZABÓ 1931, 88–89. pp.

²⁹ SZABÓ 1931, 89–90. pp.

Egy születésnap tiszteletére írott tanulmányban természetesen nem lehetséges egy ekkora terjedelmű munka minden részletre kiterjedő bemutatása, pláne nem az átfogó szakmai értékelése. Ezért annyi „önzés” engedtessek meg a szerzőnek, hogy a továbbiakban szűkebb szakmája – a „belső közjog”, az alkotmányjog – szemszögéből vizsgálva csak az ún. államkapcsolatok kérdéseiről emeljen ki vázaltszerűen néhány gondolatot. Ezt a témát ráadásul a pályaműben öt különböző részben és megközelítésben is említi.

Első körben a belső szuverenitás ún. „positív” korlátai kapcsán foglalkozott Szabó József részletesen az államkapcsolatok különböző változataival. A „pozitív korlátnak” tekintette mindazokat a nemzetközi jogi intézményeket, amelyek következtében más állam is gyakorolhat hatalmat az állam területén.

Az államkapcsolat definiálására Szabó egy szűkebb és egy tágabb meghatározást is adott a pályaművében. Mint maga is megjegyezte, az „államkapcsolatok körének ilyen tág meghatározása kétségekívül szokatlan,”³⁰ de a régi definíciókat túlságosan szűknek találta. Államkapcsolatnak nevezte – szűkebb értelemben – egy vagy több állam olyan kapcsolódását, amelynek ezen államok nemzetközi jogi helyzetére befolyása van. Véleménye szerint a „szűkebb értelemben vett államkapcsolatoknak ismét két ága van, aszerint, hogy a kapcsolat következtében van-e a tagokat magába foglaló összállam, vagy nincs.”³¹ Ez a megközelítés lényegében megfelel a szövetséges állam (föderáció) és az államszövetség (konföderáció) elhatárolásának.

Meg kell jegyezni, hogy Szabó József szuverenitás-felfogása az ún. összetett államokkal, illetve államkapcsolatokkal összefüggésben megegyezett a XX. század elejének jellemző magyar közjogi gondolkodásával, amely pedig jelentős részben a német államjogászok munkásságán alapult. Ezekhez hasonlóan ő is kizárandónak, mellőzendőnek tekintette a szuverenitást az állam fogalmából. Ez egyébként abból fakadt, hogy a szövetséges állam, mint „az államok fölött létező állam” fogalma sem logikailag sem jogilag nem volt összeegyeztethető a szuverenitás oszthatatlanságot és kizárólagosságot hirdető „klasszikus” tanával.³²

Molnár Imre professzor 80. születésnapja tiszteletére írt rövid tanulmányban csak jelzésszerűen lehetett felvillantani néhány – talán ma is megfontolásra alkalmas – olyan gondolatot, amelyet az ifjú Szabó József vetett papírra még 1931-ben. Tekintsük ezt is egy igen szerény hozzájárulásnak ahhoz a munkához, amivel az utókor az utóbbi években pótolni igyekezett tiszteletét leróni karunk volt professzora és dékánja előtt.

³⁰ SZABÓ 1931, 92. p.

³¹ SZABÓ 1931, 92–93. pp.

³² L. erről KISS BARNABÁS: *Az államkapcsolatok kérdése a kiegyezés korának közjogi irodalmában*, in: HOMOKI-NAGY MÁRIA (szerk.): *Ünnepi kötet Dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Acta Jur. et. Pol. Tom. LXXV, Szeged, 2013. 383–389. pp.